

Кінащук А. В.

Рівненський державний гуманітарний університет

КАТЕГОРІЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОСТІ В МОВОЗНАВЧИХ ПАРАДИГМАХ

У статті проаналізовано категорії раціональності й ірраціональності в аспекті порівняльно-історичної, структуралістської, комунікативно-функціональної, когнітивної та синергетичної мовознавчих парадигм. Встановлено, що у кожній із названих парадигм досліджувані категорії знаходили своє відображення у працях науковців. Підкреслено логічність як основу раціоналістичних концепцій порівняльно-історичного мовознавства. Визначено, що подальші розвідки лінгвістів звертають увагу на кореляцію мови та внутрішніх сил людини (її почуттів, фантазії, інтуїції), що знаменувало появу в мовознавстві психологічного напрямку, пов'язаного передусім із категорією ірраціональності. У дослідженні з'ясовано, що новий напрям зазнав кризи через надмірне перебільшення вираження індивідуального стану людської душі в мові. Охарактеризована структуралістська парадигма, яка утвердилася в мовознавстві на основі ідей універсальності та раціональності порівняльно-історичної парадигми. Розглянуто напрацювання структуралістів, у яких категорію ірраціональності розтлумачено з позиції цілком логічного та звернено увагу на раціоналізацію мови. Встановлено, що засилля інтелектуалізму спричинило занепад структуралістської парадигми у зв'язку з відсутністю антропоцентричних поглядів у дослідженнях. Окреслено комунікативно-функціональну парадигму як таку, що спрямована на дослідження категорії раціональності разом із категорією ірраціональності. У статті досліджено, що такий напрям лінгвістичних досліджень отримав свій подальший розвиток у межах когнітивної парадигми, де інтуїтивному осягненню абстрактних речей відводилося чільне місце в лінгвістичних розвідках. Звернено увагу на значну динаміку дослідження категорії ірраціональності впродовж останніх десятиліть, що заклало нову підвалину в підходах до вивчення мови – синергетичну парадигму. Відзначено актуальність дослідження категорій раціональності й ірраціональності на сучасному лінгвістичному матеріалі в руслі синергетичної парадигми й на стикові суміжних дисциплін (психолінгвістика, лінгвофілософія, етнолінгвістика, соціолінгвістика й ін.).

Ключові слова: *категорія, раціональність, ірраціональність, порівняльно-історична парадигма, структуралістська парадигма, комунікативно-функціональна парадигма, когнітивна парадигма, синергетична парадигма.*

Постановка проблеми. До питання категорій у мовознавстві неодноразово зверталися дослідники різних шкіл і напрямів. Об'єктом дослідження були категорії: властивостей і стану в аспекті системно-функціональної взаємодії (Д. Миронова), категоричності / некатегоричності висловлювань у мовній картині світу на матеріалі російської мови (Г. Гуцина), роду та його ментальної репрезентації в англійській, німецькій, іспанській, російській та інших мовах (І. Сєрова), виділеності / невиділеності окремих частин мовного повідомлення в руслі мовленнєвого моделювання (Т. Станчуляк), спрямованості як відображення просторових відношень із позиції функціональної граматики (С. Полякова), образності й основних видів образних засобів мови (С. Мезенін), бажання в межах теорії модальності волевиявлення (О. Гапєєва); модальності та її змістової наповненості на мате-

ріалі англійської мови (К. Фінтель) та ін. Сучасні підходи в мовознавстві декларують необхідність і доцільність дослідження категорій, які характеризують мовну когніцію людини. На особливу увагу заслуговують категорії раціональності й ірраціональності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх десятиліть науковці все більше замислюються над питанням співвідношення категорій раціонального й ірраціонального. До питання розмежування названих категорій зверталися вітчизняні (І. Голубовська, Л. Дротянко, Л. Лобик, А. Чорна й ін.) та закордонні дослідники (Ю. Давидов, Д. Даніель, М. Куш, Е. Невелл, Н. Мудрагей, Дж. Рітцер, С. Орлов, Е. Селінджер, А. Шопенгауер та ін.). Поняття раціонального й ірраціонального на сучасному етапі стало предметом численних досліджень. Авторські напра-

цювання спрямовані на пошуки співвідношення умовисновків і структури мови з подальшим представленням логічного аналізу мови (О. Кривоносов), вивчення мови в руслі лінгвістичної теорії квантифікації, запозиченої з математичної логіки (О. Кіклевич), дослідження раціональних основ у синтаксисі французької мови (Є. Серебрєнікова) та ін. З позиції вивчення ірраціонального окреслені розвідки на предмет моделювання семантичної деривації ірраціональної лексики (О. Деменчук), аналізу ірраціонального розуміння, представленого в мові однойменним лексичним пластом (Б. Іомдін), синергетичного поєднання лінгвістичного та філософського з метою вербалізації трансцендентного (С. Гураль, Г. Петрова, В. Смокотин) та ін. У руслі зіставлення обох категорій у мові здійснювали свої дослідження Л. Гавелкова, розглядаючи раціональність і емоційність на матеріалі російських і чеських народних прикмет, Н. Коновалова, характеризуючи раціональну й емоційну оцінку в народній фітонімії, П. Лекант, презентуючи раціональний і чуттєвий потенціал російської граматичної системи тощо.

Одним із найвагомійших чинників, які впливають на формування позиції науковця щодо того чи іншого мовознавчого явища, є та епоха й ті дослідницькі віяння, що представлені як панівні. Не стають винятками позиції науковців щодо категорій раціональності й ірраціональності. Інтерпретація та переосмислення названих категорій в історичній перспективі часто виявляють особливості розвитку або причини занепаду тієї чи іншої наукової парадигми. Оскільки такі процеси характерні й для мовознавчої науки, уважаємо за необхідне простежити динаміку досліджень категорій раціональності й ірраціональності в лінгвістичному висвітленні.

Поставлена мета досягається через розв'язання таких конкретних завдань:

- охарактеризувати ключові мовознавчі парадигми (порівняльно-історичну, структуралістську, комунікативно-функціональну, когнітивну та синергетичну) на предмет досліджень категорій раціональності й ірраціональності;

- висвітлити категорії раціональності й ірраціональності упродовж становлення та розвитку ключових мовознавчих парадигм;

- з'ясувати особливості інтерпретації досліджуваних категорій на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки;

- визначити перспективи подальших досліджень категорій раціональності й ірраціональності в мовознавчому аспекті.

Виклад основного матеріалу. Сфера чуттєвого не лише втілюється в усталених звичаях та побуті (давні вірування людства в різні божества, магія, лиховісні передчуття, передбачення, пророчтва тощо), а реалізована передусім у мові, за допомогою якої людина може виразити все те свідоме та несвідоме (що спадає на думку, закрадається в серце, відчувається душею, нізвідки падає на голову тощо), те, що вона здатна пояснити (раціональне), і водночас не має уявлення про його походження та перебіг (ірраціональне).

Для дослідження категорій раціональності й ірраціональності в розвідці застосовано дуалістичний підхід. Під дуалізмом розуміємо поєднання двох протилежних понять, принципів, категорій, учень із метою детального дослідження кожного з них на основі їхнього порівняння та зіставлення в межах певного періоду. Необхідність дуалістичного підходу в дослідженні вмотивована наявністю категорії раціональності в мовознавчих парадигмах, яка була протиставлена або ж співіснувала з категорією ірраціональності.

Попри неодноразові спроби дослідників дати роз'яснення раціональним та ірраціональним вчинкам, рішенням, висловлюванням, обидві категорії інтерпретувалися по-різному, зокрема й у мовознавстві в період домінування різних лінгвістичних теорій, серед яких виокремлюють порівняльно-історичну, структуралістську, комунікативно-функціональну, когнітивну та синергетичну.

Вказаним парадигмам передував період «донаукового» мовознавства, коли порушувалися основні лінгвістичні проблеми: походження мови, її фонології, морфології, синтаксису, лексики, взаємовідношення логічних і граматичних категорій. Відзначаємо, що більш виразними щодо вивчення категорій раціональності й ірраціональності мовознавчі дослідження стали після зміни типів цивілізацій: від безпосередньо релігійно-міфологічного типу мислення (який керується ірраціональністю) до опосередкованого логічного типу мислення (що керується раціональністю). Витоки порівняльно-історичної парадигми віднаходимо ще в давньоіндійській, класичній і арабській наукових традиціях.

У давньоіндійському суспільстві особлива зацікавленість мовою виникла в середовищі жреців крізь призму категорії ірраціональності, що презентована магічним тлумаченням мови, коли побутувало вірування про магічну силу культового слова [14]. Однак подальше накопичення знань і поява писемності стали причиною для

оперування категорією раціональності у спостереженнях за мовою, намаганнях описати та впорядкувати її за певною логікою. Низка теоретичних припущень, що мали місце у XII–XIII ст., увійшли до складу мовознавчої науки XIX ст.

Порівняльно-історична парадигма, що ґрунтувалася на дослідженні походження мов, їхнього еволюційного розвитку та порівняння, окреслює кореляцію категорії раціональності й ірраціональності, опираючись на відношення мови й мислення в мовознавстві.

Логічний підхід як спосіб пізнання мови, її універсальних властивостей відшукав своє втілення в раціоналістичних концепціях, покладених в основу граматики Пор-Рояль («Всезагальна та раціональна грамика» А. Арно і К. Лансло). Грамика всіх мов, базована на категоріях логіки (раціональності), за переконанням дослідників, повинна бути універсальною, як і сама логіка, функціонувати за єдиними правилами, незалежно від часу та простору. Виявивши раціональні основи, загальні для всіх мов (універсальні інваріанти їхніх значень – лексичних і граматичних), і головні розбіжності, які в них трапляються (своєрідність цих мов в організації їхньої граматичної системи), ця грамика відіграла важливу роль в осмисленні загальних законів побудови мови та поклала початок загальному мовознавству як спеціальній науковій дисципліні. Усвідомлення факту множинності мов і їхньої безмежної різноманітності послугувало стимулом для розроблення прийомів порівняння і класифікації мов, формування основ порівняльно-історичного мовознавства [4].

Вдночас «раціональні» погляди й теорії дослідників порівняльно-історичного мовознавства дають перші паростки для зародження категорії ірраціональності, втіленої у психологічному напрямі (В. Фон Гумбольдт, Г. Штейнталь, О. Потебня й ін.). Одними з перших у порівняльно-історичній парадигмі ці дослідники звернулися до категорії ірраціональності, намагаючись пов'язати мову й мислення, де мова є засобом розвитку внутрішніх сил людини, її почуттів і світогляду: «Розум не може осягнути того, на що немає й натяку у сфері почуттів і сприйнятів, і також не може увібрати сутність того, чого не можна сприйняти чуттєво, для чого відсутнє матеріальне втілення; але не може також бути тим, для чого немає поняття, для чого відсутня форма <...>. Фантазія та почуття викликають індивідуальні образи, у яких відображається індивідуальний характер народу» [11].

У своїх працях В. фон Гумбольдт прагне розкрити «внутрішній дивно таємничий зв'язок усіх мов», де слово – відбиток не самого предмета, а його чуттєвого образу у нашій душі», й для дослідника «перш за все насолода – з кожною новою мовою долучатися до нової системи думок та почуттів» [11].

Не обходив категорію ірраціональності у своїх розвідках й О. Потебня, який до невербалізованого мовлення відносив людську думку, що перебуває поза мовою або ж навіть вивищується над нею. Постулюючи твердження про чуттєво-образне мислення в давні часи, учений переконує, що тільки за допомогою абстрактного (тобто чуттєвого, а значить, й ірраціонального) від простого «імені» виникли більш складні граматичні категорії, як-от: дієслово, прислівник та ін. [11].

У продовженні вивчення невербалізованого мовлення К. Гюбнер відносить до цієї категорії явища так званого нумінозного (божественного) світу, де «нумен» – знак вищої сили, що дається людині через часто миттєве споглядання деякої предметної персоніфікації цієї сили у природі. Нумінозний світ можемо пояснити суто за допомогою категорії ірраціональності, оскільки нуміозне в розумінні дослідника представлене як ілюзії, таїна, містерії, чаклунство, інші сфери ірраціонального, які залишаються неясними для свідомості, а отже, і для їх описання засобами мови [9, с. 33].

Ще більше уваги категорії ірраціональності у своїх розвідках приділяє К. Фосслер, який обстоює думку про наявність душі й інтуїтивну діяльність індивіда, яка полягає у втіленні інтуїції та фантазії людини в мовленні [11].

Водночас на становлення таких поглядів К. Фосслера вплинув Б. Кроче, який розділяв пізнання на два види: інтуїтивне та логічне. Інтуїтивне пізнання надає пізнанню індивідуального, тоді як логічне – універсального. Апарат пізнання, за Б. Кроче, перебуває між двома полюсами: полюсом чистої інтуїції і чистого поняття. Твердження про те, що лінгвістика не має нічого спільного з логічним пізнанням і повинна базуватися на інтуїтивному пізнанні, було покладено в основу естетичної неофілології, представленій в роботах К. Фосслера («Позитивізм та ідеалізм у мовознавстві») та у працях представників італійської лінгвістики. Отже, своє завдання К. Фосслер вбачає в розробленні методів застосування інтуїтивного пізнання в конкретних дослідженнях: «оскільки я, як і Кроче, відношу мовознавство до групи історичних дисциплін, що базуються

на спостереженні (інтуїтивне пізнання), то в цій праці в результаті йдеться ні про що інше, як про проблему правильного застосування інтуїтивного пізнання до цілей об'єктивного історичного дослідження мови» [1, с. 474–475].

Однак психологічний напрям у порівняльно-історичному мовознавстві зазнав критики у зв'язку з виявленням його слабких сторін: насамперед надмірного перебільшення ролі психологічних чинників у мові та вираження індивідуальних станів душі людини. Дослідження категорії ірраціональності перебувають у кризовому стані, а нові підходи до вивчення мови натомість віднаходять своє втілення у працях молодогограматиків (Ф. Царнке, І. Шмідт, Г. Пауль та ін.), які передусім опиралися на категорію раціональності, намагаючись досліджувати фонетичний рівень і морфологічну структуру мови.

Наслідуючи ідеї універсальної та раціональної граматики порівняльно-історичного мовознавства, думка про глибинне вивчення структури мови стає панівною для наступної наукової парадигми – таксономічної (структуралістська). Науковці цієї епохи (П. Фортунатов, Р. Якобсон, Ф. Де Соссюр та ін.) вдавалися до вивчення зв'язків між різними елементами мови, чіткого розмежування явищ синхронії та діахронії в мові, використання структурного аналізу, моделювання, формалізації лінгвістичних процедур [4]. До того ж відбулася така собі інтелектуалізація мови – поява в мові лексичних і граматичних засобів для вираження абстрактних понять із метою зростаючого контролю за емоційними елементами; такий ступінь раціоналізації мови, за якого висловлювання стають більш точними, а звідси – відбувається посилення інтелектуального аспекту мови [1, с. 565].

Натомість категорія ірраціонального була репрезентована як цілком логічна та раціональна. Структуралісти мали на меті вивчити несвідоме та приховані механізми знакових систем («ментальні структури» К. Леві-Стросса, «дискурсивні формації» М. Фуко й ін.), які, з позиції французьких структуралістів, трактувалися не як ірраціональні імпульси емпірично-біологічного характеру (З. Фрейд), а як логічні й раціональні. Наприклад, людина, яка нормально володіє мовою, застосовує у своєму мовленні граматичні структури, навіть не думаючи про них і, можливо, не знаючи про їх існування. А структурний метод дозволяє перейти від поверхневих, усвідомлених зав'язків до прихованих, неусвідомлених закономірностей [15].

Інакше кажучи, породжуюча модель повинна володіти здатністю відбирати із множини вислов-

лювань тільки ті і всі ті, які є реченнями наявної конкретної мови. Граматична правильність не передбачає осмисленості, оскільки правильність встановлюється інтуїтивно носієм мови – людиною, яка в умовах структуралістської парадигми перебувала «поза кадром». Ю. Волошин зазначає, що вчені тривалий час досліджували людину, «яка мовчить», отже, це послугувало причиною занепаду структуралістської парадигми на кінець 70-х рр. XX ст., хоча за її принципом (системно-структурний) й досі формують підручники, академічні граматики, довідкові видання тощо.

На зміну структуралістській приходить нова – прагматична (комунікативно-функціональна, антропоцентрична) парадигма, яка була покликана увести людину до центру лінгвістичних досліджень. З новими поглядами та попередніми напрацюваннями для науковців людина стає головною у вирішенні питань про «правильність або неправильність окремих висловлювань чи можливість або неможливість тієї чи іншої конструкції» [7, с. 60]. Прихильники прагматичної парадигми осмислюють і досліджують світ – матеріальні об'єкти, виміри простору і часу (категорія раціональності), прояви духовного світу й абстрактних реалій (категорія ірраціональності) водночас, оскільки людина втілює в мові свій зовнішній вигляд (фізичний), внутрішній стан, емоції (інколи й ірраціональні), інтелект, ставлення до предметного (раціонального) і непередметного (ірраціонального) світу, інших людей (ірраціональні почуття: любов, прощення, відважність, відданість тощо) [2, с. 3]. Отже, комунікативно-функціональна парадигма спрямована на роз'яснення ірраціонального, вираженого мовою, з позиції його функціонального призначення (відшукати в ірраціональному раціональне). Дж. Брунер упроваджує думку про те, що в лінгвістиці та психології питання про ментальну сутність, стан, волю, інтенції, уявлення про навколишній світ, які сформульовані конкретною культурою, вже не можна вважати забороненими [6, с. 9]. Тому мову вже не досліджують окремо від її носія, а тільки в кореляції з його свідомим і несвідомим «як простір думки та дім духу» та з урахуванням усіх проявів її ролей: мова як код (знакова система); мова як засіб пізнання; мова як інструмент комунікації; мова як «дім буття духу народу» [6, с. 9–10].

Подальший розвиток вивчення свідомого та несвідомого простежуємо в дослідженнях глибинних мовних категорій (ментальні утворення) у межах нової мовознавчої парадигми – когнітивної. Ментальні утворення, надумку

Ж. Фоконьє, формуються учасником комунікації як деякі допоміжні засоби, що уможливають розуміння інших висловлювань і породжують власні. Для конструювання цих висловлювань учасник комунікації використовує вихідний (реальний) простір та за допомогою спеціальних «коннекторів» уставновлює зв'язок між реальним простором і ментальним. У такий спосіб вихідний (реальний) простір стає інтерпретацією категорії раціональності (логічного), тоді як ментальний – ірраціональності (психологічного). Теорія ментальних просторів Ж. Фоконьє віднаходить своєрідне продовження в теорії концептуальної інтеграції (Ж. Фоконьє та М. Тернер). Суть теорії полягає в тому, що базовий принцип еволюції мови і різних форм культури представлений як формування нових конструкцій на основі вже наявних, тобто передбачається постійне «прирощування» змісту. Цей процес можливий за виконання двох умов: здатність створювати нові думки на основі вже наявних (раціональна особливість людини, що відрізняє її від інших біологічних видів); утворення ментального простору (ірраціональна особливість людини), або бленду (blending space) на основі декількох базових ментальних просторів (input spaces). Як результат, бі-компонентна інтеграція приводить до створення нового шляхом перетворення (формування ментального – ірраціонального – простору) уже освоєних смислових структур [5, с. 108].

До смислових конструкцій у своїх поглядах звертається й О. Кубрякова, яка переконана, що знання відображає розуміння й осмислення світу, яке досягається предметно-пізнавальною діяльністю людини за активної взаємодії живої істоти з навколишнім середовищем. Однак дослідниця наголошує й на категорії ірраціональності: антропоцентрична риса разом із когнітивізмом, експансіонізмом й функціоналізмом слугують для виявлення зв'язків когнітивних структур людської свідомості (а подекуди і сфери позасвідомого) з мовними формами [6, с. 10]. Саме це викликає необхідність появи певних форм свідомості, які потрібно вивчати як результати обробки та переробки інформації, що надходить до людини з усіх її каналів – раціональних та ірраціональних, або об'єктивістських і суб'єктивістських, за термінологією Р. Ленекера. У своїй теорії когнітивної граматики дослідник підтримує суб'єктивістський погляд на значення й відкидає об'єктивістський. Суб'єктивізм у когнітивній лінгвістиці прирівнює значення до концептуалізації або ментального досвіду, де може мати місце й категорія ірраці-

ональності. Водночас об'єктивістську позицію Р. Ленекер вважає обмеженою, оскільки вона прирівнює значення до переліку тих умов, за яких воно є істинним. Суб'єктивістський погляд щодо значення, на думку науковця, ґрунтується на понятті «образність» – здатність людини до ментального формування уявлюваної ситуації за допомогою альтернативних способів [10, с. 11]. Семантичне значення висловлювання притаманне не тільки внутрішнім властивостям об'єкта або ситуації, яка описується, а включає і те, як люди переважно думають про об'єкт або ситуацію і ментально відображають їх. Водночас висловлювання, істинні за однакових умов, або які мають ту саму референцію, можуть відрізнятися за значенням, оскільки представляють альтернативні способи ментального конструювання тих самих об'єктивних обставин і ситуацій. Такий тип конструювання застосовує образність із метою створення уявлюваної ситуації альтернативним способом. Згідно з теорією когнітивної граматики, мовець конструює уявлювану ситуацію певним способом, тобто обирає конкретний образ (із переліку альтернатив) для структурування його концептуального змісту з виражальною метою. Отже, незважаючи на інтуїтивну істинно-функціональну еквівалентність, речення часто різняться за значенням [10, с. 11].

Засадничка для когнітивної парадигми теорії концептуальної метафори Дж. Лакоффа та М. Джонсона також пов'язана з раціональним об'єктивізмом та ірраціональним суб'єктивізмом. У теорії концептуальної метафори акцент передусім зроблений на абстрактних поняттях, абстрактних структурах (не тільки словах, а й теоретичних конструктах). Як стверджують автори теорії, об'єктивізм є поглядом на світ «із позиції Бога», що претендує на виявлення об'єктивної структури світу, яка існує незалежно від людини і виражається за допомогою точних пропозицій, що підкорюються законам логіки (категорії раціональності). Такі пропозиції пов'язані з діяльністю розуму, а тіло не бере участі в когнітивних операціях. Такому підходові автори протиставляють іншу систему координат, за якої неможливий погляд із позиції Бога, а уявлення складаються з переліку можливостей, представлених світом людині для її існування. Образ світу народжується в повсякденній взаємодії світу й людини, що здійснюється значною мірою несвідомо (а значить, із застосуванням категорії ірраціональності). У мові така взаємодія відображена головним чином поняттями базового рівня, які за

своєю структурою відповідають звичайним перцепціям. На відміну від понять базового рівня, абстрактні поняття не співвідносяться безпосередньо з органами відчуттів. Ідеальні об'єкти не наділені тілами, і для повного їх розуміння та закріплення у свідомості пов'язаних із ними смислів необхідна їхня «матеріалізація», наділення їх перцептивними та пропріоцептивними характеристиками. На думку авторів теорії, саме концептуальна метафора й слугує головним засобом «матеріалізації» абстрактних понять. Концептуальні метафори покладені в основу інтуїтивного розуміння переносних значень конкретних слів і висловлювань учасниками комунікативного процесу і, відповідно, є частиною концептуальної системи звичайних носіїв мови. Однак, як відзначають Дж. Лакофф і М. Джонсон, не можна стверджувати, що такі метафори описують усі випадки розуміння та відтворення слів і висловлювань в їхньому переносному значенні [5, с. 86–87], отже, когнітивна парадигма постає тим напрямом, у якому успішно співіснують обидві категорії: раціональності й ірраціональності.

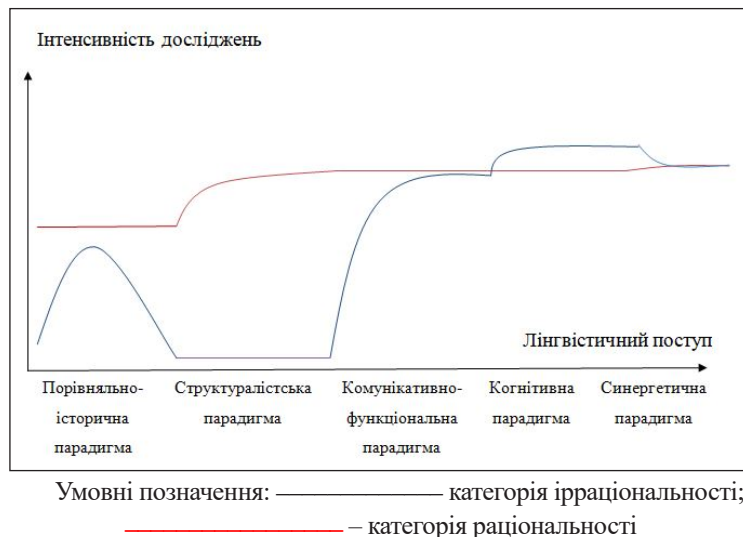
Дж. Лакофф намагався поєднати категорії раціональності й ірраціональності у своїх напрацюваннях, досліджуючи розуміння світу людиною, відображення знання про світ у мові через систему взаємопов'язаних понять – категорій, які формують концептуальну систему. Науковець разом з іншими когнітивістами також торкається поняття об'єктивізму та протиставляє йому експерієнціалізм. Згідно із традиційним (об'єктивістським) поглядом, мислення представлене як абстрактна, дематеріалізована логічна здатність. Вихідною ж передумовою експерієнціалізму є визнання залежності мислення від тілесної організації, (мислення ставиться в один ряд із такими фізіологічними здатностями, як слух, зір і т. ін.). Таке припущення автоматично фокусує увагу на образних засобах мислення – метафорах, метонімії, що зумовлені пізнавальними особливостями людини як біологічної та соціальної істоти. «Божественному» (або «машинному»), вивільненому від тілесності) поглядові на світ «іззовні» протиставлений погляд на речі «ізсередини» свідомості суб'єкта, який пізнає. Водночас розрізняють структури базового рівня, які визначаються нашими тілесними здатностями сприйняття, та образно-схематичні структури. До базових структур належать концепти (не обов'язково елементарні), які сприймаються людьми як цілісні образи (гештальти), психологічно найбільш прийнятні для оперування. Під образно-схематичними структурами

автор теорії розуміє певні схеми, які людина насамперед накладає на світ, що сприймає, за допомогою розуму, презентований як «дещо багатого більше, ніж дзеркало природи або оператор символів» [13, с. 484]. Дж. Лакофф переконаний, що «як різноманіття генофонду виду необхідне для того, щоб забезпечити виживання <...>, різні способи розуміння досвіду необхідні для нашого виживання як виду» [13, с. 437].

З огляду на ґрунтовні результати досліджень різних мовознавчих парадигм, де представлені різні способи розуміння свідомого та несвідомого, перед лінгвістами постало питання, чи здатна наука виразити словом – мовою – те, що завжди лишалося невираженим, чи може наука в її теперішньому стані дати можливість людині проникнути не тільки у сфери раціонального та логічного, але й до сфери не-раціонального (ірраціонального) та не-логічного. Дати відповіді на ці питання покликана абсолютно нова підвалина в лінгвістичному поступові – синергетична парадигма (В. Вілдген, Б. Зернов, Р. Келер, Р. Піотровський, А. Полікарпов та ін.), яка одна з перших рівною мірою опирається на дослідження категорій раціональності й ірраціональності. За законами взаємного доповнення, синергія раціональної логіки й ірраціональної інтуїції організовує синтез мислення, який і надає особливі сили пізнавальному процесові. Ірраціональне надходить до контексту раціонального: і перше, і друге виявляються частинами єдиного пізнавального процесу. С. Франк вводить до наукового обігу поняття «незбагненне» й ставить за мету відшукати адекватні слова для вираження незбагненого, яке, на переконання дослідника, усе ж доступне раціональному пізнанню, яке діє в єдності з ірраціональною інтуїцією, оскільки спільна дія раціонального й ірраціонального дає «повноту» знання [8, с. 10].

У ХХІ ст. лінгвісти продовжують досліджувати синергетичні властивості мови, проникаючи не лише у вербальне вираження раціональної думки і не тільки наслідуючи логіку вербально, але й перебуваючи в пошуку можливостей репрезентувати те, що для логіки недоступне, але з її допомогою (раціонально) можна висловити словом.

За результатами огляду лінгвістичних напрацювань зображуємо графік дослідження категорії раціональності й ірраціональності у світлі порівняльно-історичної, структуралістської, комунікативно-функціональної, когнітивної та синергетичної парадигм (див. рис. 1). У графіку обидві категорії позначені низхідними та висхідними

Рис. 1. Графік дослідження категорій раціональності й ірраціональності в аспекті мовознавчих парадигм

лініями, які зливаються в одну суцільну, що символізує спад, злет і поєднання (синергізм) досліджень категорій раціональності й ірраціональності в мовознавстві.

Висновки і пропозиції. Отже, будь-яка лінгвістична парадигма так чи інакше вплинула на формування та розвиток категорій раціональності

(базованій на законах логіки й розуму) та ірраціональності (в основу якої покладений чуттєвий, емоційний, несвідомий стани). Водночас кожна з досліджуваних парадигм наділена власним переліком характеристик: логічність (порівняльно-історична парадигма), структурність (структуралістська), антропоцентризм (комунікативно-функціональна), інтелектуалізм (когнітивна), закон синергії (синергетична). Стагнації та занепаду зазнає категорія ірраціональності в період структуралістської парадигми, тоді як популярності й актуальності – у межах когнітивної. Унікальною для обох категорій стає панівна сьогодні синергетична, де об'єкт дослідження (раціональність та ірраціональність) розглядають злитно – не в опозиції одне до одного.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в дослідженні категорій раціональності й ірраціональності на стику мовознавчих і немовознавчих (філософські, історіографічні, психологічні) парадигм із репрезентацією названих категорій із позицій лінгвофілософії, психолінгвістики, соціолінгвістики й ін.

Список літератури:

1. Амирова Т., Ольховиков Б., Рождественский Ю. История языкознания : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2005. 672 с.
2. Арутюнова Н. Язык и мир человека. Москва : Языки русской культуры, 1999. 896 с.
3. КУМ – Корпус української мови. URL: <http://www.mova.info/corpus.aspx> (дата звернення: 10.09.2019).
4. Вендина Т. Введение в языкознание : учебник для академического бакалавриата. Москва : Юрайт, 2016. 333 с.
5. Глебкин В. Смена парадигм в лингвистической семантике : от изоляционизма к социокультурным моделям. Москва : Центр гуманитарных инициатив, 2014. 368 с.
6. Голубовська І., Корольов І. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики : курс лекцій. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. 223 с.
7. Государська О. Антропоцентризм як провідний принцип відтворення світу свідомістю людини (на матеріалі перекладу французьких відсоматичних термінів українською мовою). *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2015. Vol. III (15). Iss. 68. P. 59–62.
8. Гураль С., Петрова Г., Смокотин В. Выразить невыразимое: возможности синергетических усилий лингвистики и философии. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vyrazit-nevyrazimoe-vozmozhnosti-sinergeticheskikh-usilij-lingvistiki-i-filosofii>.
9. Дротянко Л. Філософські проблеми мовознавства : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : КНЛУ, 2001. 37 с.
10. Елина Е. Когнитивные теории значения: когнитивная грамматика Р. Лангакера. *Лингвистика и литературоведение*. URL: <https://docplayer.ru/49308133-Kognitivnye-teorii-znacheniya-kognitivnaya-grammatika-r-langakera.html> (дата звернення: 10.09.2019).
11. Иванова Л. Курс лекций по общему языкознанию. Киев : Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова, 2006. 312 с.
12. Кубрякова Е. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус. *Известия РАН*. 1994. Т. 53. С. 3–15.
13. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категория языка говорит нам о мышлении. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 792 с.

14. Разумное. Доброе. Вечное. История лингвистических учений: Веды и грамматика Панини. URL: https://myfilology.ru/istoria_lingvisticheskikh_uchenii/vedy-i-grammatika-panini/ (дата звернення: 11.09.2019).
15. Штанько В. Философия и методология науки : учебное пособие для аспирантов и магистрантов естественнонаучных и технических вузов. Харьков : ХНУРЭ, 2002. 292 с.
16. BNC – The British National Corpus. URL: <https://www.english-corpora.org/bnc/> (дата звернення: 11.09.2019).
17. DWDS – Digitales Wörterbuch der Deutschen Sprache. URL: <https://www.dwds.de/> (дата звернення: 11.09.2019).
18. OED – Oxford English Dictionary. Second Edition on CD-ROM. Oxford Univ. Press, 2009. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/> (дата звернення: 11.09.2019).

Kinashchuk A. V. THE CATEGORIES OF RATIONALITY AND IRRATIONALITY WITHIN LINGUISTIC PARADIGMS

The study analyzes the categories of rationality and irrationality in the aspect of historical, structural, communicative, functional, cognitive and synergetic linguistic paradigms. It has been established that researched categories have been outlined in each of mentioned paradigms. It has been highlighted the logic approach as a basic one for rationalistical conceptions of historical linguistic. The research defines that linguists' following research pay attention to language and human's inner powers correlation (feelings, fantasies, intuition) that marked the formation of linguistic psychological direction related first of all to the category of irrationality. The study reveals the fact that a new direction has gone through a crisis because of expressive excessive overstatement of human's soul individual state in language. Structural paradigm has been characterized as the one developed according to universalism and rationality ideas of historical linguistics. It has been researched structuralists' studies where the category of irrationality deals with quite logic viewpoint and paid attention to the language rationalization. The author points out that a dominance of intellectualism has caused structural paradigm stagnation because of anthropocentric viewpoints' lack in research. Communicative and functional paradigm has been outlined as the one focused on the research of rationality and irrationality categories together. The study covers that such direction of linguistic studies has got its following development within cognitive paradigm where particular attention has been paid to intuitive comprehension of abstract things in linguistic studies. The author pays attention to significant research dynamic of irrationality category during last decades that gave a new base for language research approaches presented as a synergetic paradigm. It has been pointed out research significance of the rationality and irrationality categories using current linguistic material dealing with synergetic paradigm and across cognate disciplines (psycholinguistics, linguistic philosophy, ethnolinguistic, sociolinguistic etc.).

Key words: *category, rationality, irrationality, historical paradigm, structural paradigm, communicative and functional paradigm, cognitive paradigm, synergetic paradigm.*